

INAUGURATSIOONILOENG

Järjestatud algebralistest struktuuridest

Valdis Laan

13. aprill 2016

Valdkondadest

- ▶ Poolrühmateooria
- ▶ Kategooriateooria
- ▶ Järjestatud algebralised struktuurid

Morita ekvivalentsus erinevate struktuuride jaoks

Poolrühmadest

Def. **Kahekohaline algebraline tehe** hulgal S on eeskiri, mis igale hulga S elementide järjestatud paarile (s, t) seab vastavusse mingi elemendi $s * t$ hulgast S .

Edaspidi ütleme “kahekohalise algebralise tehte” asemel lühidalt “tehe”.

Def. **Poolrühm** on paar $(S, *)$, kus S on hulk ja $*$ on mingi tehe hulgal S , mis on assotsiatiivne, s.t.

$$(s * t) * u = s * (t * u)$$

hulga S mistahes elementide s, t, u korral.

Näide.

1. Naturaalarvude hulk $\mathbb{N} = \{1, 2, 3, \dots\}$ on poolrühm tehete suhtes, mis on defineeritud järgmiselt:

a) $s * t := st$ (sest $(st)u = s(tu)$);

b) $s * t := s + t$ (sest $(s + t) + u = s + (t + u)$);

c) $s * t := \text{SÜT}(s, t)$

$$\text{(sest } \text{SÜT}(\text{SÜT}(s, t), u) = \text{SÜT}(s, \text{SÜT}(t, u))\text{)}.$$

2. Täisarvude hulk \mathbb{Z} on poolrühm liitmise ja korrutamise suhtes, aga ei ole poolrühm lahutamise suhtes. Tõepoolest:

$$(3 - 2) - 1 = 0 \neq 2 = 3 - (2 - 1).$$

3. Olgu $A = \{a, b, c, \dots, \ddot{o}, \ddot{u}\}$ eesti tähestik. Vaatleme hulka A^+ , mis koosneb kõigist sõnadest tähestikus A . Hulk A^+ on poolrühm sõnade kõrvutikirjutamise ehk konkatenatsiooni suhtes. Selles poolrühmas näiteks

$$pool * rühm = poolrühm,$$

$$all * maa * raud * tee * jaam = allmaaraudteejaam,$$

$$kdfenv * mgprsa = kdfenvmgprsa.$$

Järjestatud hulkadest

Vaatleme naturaalarvude hulgal \mathbb{N} jaguvusseost. Olgu $a, b \in \mathbb{N}$. Kirjutame $a \mid b$, kui arv b jagub arvuga a . Kui $a \mid b$, siis ütleme ka, et arv a **jagab** arvu b . Näiteks

$$2 \mid 6,$$

$$7 \mid 70,$$

kuid me ei saa kirjutada, et $2 \mid 3$.

Jaguvusseosel on järgmised omadused: mistahes $a, b, c \in \mathbb{N}$ korral

1. $a \mid a$;
2. kui $a \mid b$ ja $b \mid a$, siis $a = b$;
3. kui $a \mid b$ ja $b \mid c$, siis $a \mid c$.

Ka naturaalarvude harilikul võrdlemise seosel \leq on sarnased omadused: mistahes $a, b, c \in \mathbb{N}$ korral

1. $a \leq a$;
2. kui $a \leq b$ ja $b \leq a$, siis $a = b$;
3. kui $a \leq b$ ja $b \leq c$, siis $a \leq c$.

Mõlemad seosed ($|$ ja \leq) on erijuhuks üldisest järjestusseose mõistest.

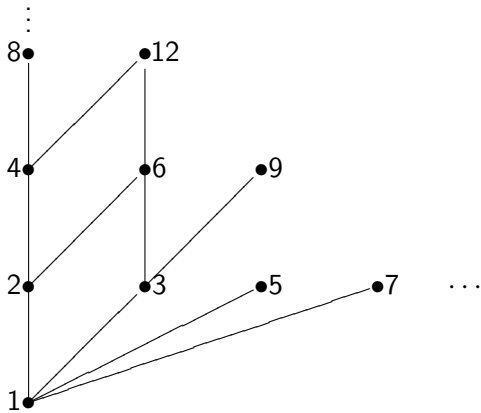
Def. Hulga A elementide vahelist seost \sqsubseteq nimetatakse **järjestusseoseks** hulgal A , kui ta rahuldab järgmisi tingimusi: mistahes $a, b, c \in A$ korral

1. $a \sqsubseteq a$ (refleksiivsus);
2. kui $a \sqsubseteq b$ ja $b \sqsubseteq a$, siis $a = b$ (antisümmeetria);
3. kui $a \sqsubseteq b$ ja $b \sqsubseteq c$, siis $a \sqsubseteq c$ (transitiivsus).

Def. **Järjestatud hulk** on paar (A, \sqsubseteq) , kus A on hulk ja \sqsubseteq on mingi järjestusseos hulgal A .

(\mathbb{N}, \leq)

$(\mathbb{N}, |)$

Järjestatud poolrühmadest

Def. **Järjestatud poolrühm** on kolmik $(S, *, \leq)$, kus

1. $(S, *)$ on poolrühm;
2. (S, \leq) on järjestatud hulk;
3. järjestusseos \leq on kooskõlas korrutamisega, s.t. poolrühma S mistahes elementide u, v, s korral

kui $u \leq v$, siis $s * u \leq s * v$ ja $u * s \leq v * s$.

Näide.

1. Hulk \mathbb{N} koos hariliku järjestusega \leq on järjestatud poolrühm nii liitmise kui korrutamise suhtes, sest mistahes $u, v, s \in \mathbb{N}$ korral

$$u \leq v \Rightarrow us \leq vs,$$

$$u \leq v \Rightarrow u + s \leq v + s.$$

2. Üks ja sama poolrühm võib olla järjestatud poolrühm paljude erinevate järjestusseoste suhtes. Näiteks võib lisaks harilikule järjestusele \leq vaadelda poolrühmal (\mathbb{N}, \cdot) ka jaguvusseose abil defineeritud järjestust $|$. Tõepoolest, kuna

$$a \mid b \Rightarrow ac \mid bc,$$

siis ka kolmik $(\mathbb{N}, \cdot, |)$ on järjestatud poolrühm, kusjuures ta erineb järjestatud poolrühmast $(\mathbb{N}, \cdot, \leq)$.

Seega: järjestatud poolrühmi on rohkem kui poolrühmi.

3. Vaatleme jälle sõnade poolrühma A^+ tähestikus

$A = \{a, b, c, \dots, ö, ü\}$. Järjestame selle tähestiku harilikul viisil:

$$a \leq b \leq c \leq \dots \leq ö \leq ü.$$

Poolrühma A^+ võib vaadelda järjestatud poolrühmana nn. kvaasileksikograafilise järjestuse suhtes, mis defineeritakse järgmiselt:

$w \preceq w'$, kui sõna w on lühem kui sõna w' või
 w ja w' on sama pikkusega ja
 w on sõnaraamatus w' -st eespool.

Selles poolrühmas

$a \preceq b \preceq \dots \preceq ü \preceq aa \preceq ab \preceq \dots \preceq üü \preceq aaa \preceq aab \preceq aac \preceq \dots$

Järjestusseos \preceq on kooskõlas kõrvutikirjutamise tehtega. Näiteks

$$kera \preceq rühm \Rightarrow poolkera \preceq poolrühm.$$

4. Kui (A, \leq) on järjestatud hulk, siis $(\mathcal{T}(A), \circ, \preceq)$ on järjestatud poolrühm, kus $\mathcal{T}(A)$ on kõigi kujutuste $A \rightarrow A$ hulk ning kui $f, g \in \mathcal{T}(A)$, siis

$$(g \circ f)(a) = g(f(a)) \quad \text{iga } a \in A \text{ korral,}$$
$$f \preceq g \iff f(a) \leq g(a) \quad \text{iga } a \in A \text{ korral.}$$

Näiteks kui $A = \mathbb{R}$ ja $f, g : \mathbb{R} \rightarrow \mathbb{R}$ on funktsioonid, mis on defineeritud võrdustega

$$f(x) = \sin(x),$$
$$g(x) = 2$$

iga $x \in \mathbb{R}$ korral, siis

$$f \preceq g.$$

Def. Olgu $(S, *, \leq_S)$ ja (T, \cdot, \leq_T) kaks järjestatud poolrühma. Kujutust $f : S \rightarrow T$ nimetatakse **järjestatud poolrühmade homomorfismiks**, kui mistahes $s, s' \in S$ korral

1. $f(s * s') = f(s) \cdot f(s')$ (tehte säilitamine);
2. kui $s \leq_S s'$, siis $f(s) \leq_T f(s')$ (järjestuse säilitamine).

Näide. Homomorfismid $f : (\mathbb{N}, +, \leq) \longrightarrow (\mathbb{N}, +, \leq)$ on järjestust säilitavad kujutused, mis rahuldavad võrdust

$$f(s + s') = f(s) + f(s').$$

Näiteks kujutus $f : \mathbb{N} \rightarrow \mathbb{N}$, mis on defineeritud võrdusega

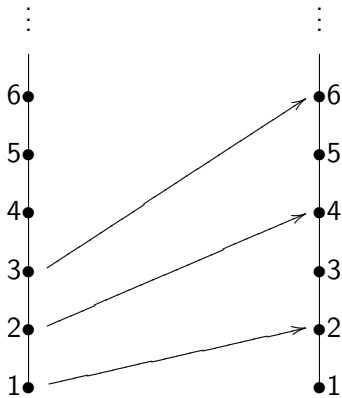
$$f(s) = 2s$$

iga $s \in S$ korral, on homomorfism, sest

$$f(s + s') = 2(s + s') = 2s + 2s' = f(s) + f(s'),$$

$$s \leq s' \Rightarrow 2s \leq 2s' \Rightarrow f(s) \leq f(s')$$

mistahes $s, s' \in \mathbb{N}$ korral.

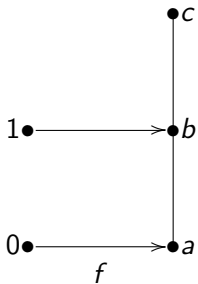
$$f : \mathbb{N} \rightarrow \mathbb{N}, \quad f(s) = 2s$$

Def. Olgu (A, \leq_A) ja (B, \leq_B) järjestatud hulgad. Kujutust $h : A \rightarrow B$ nimetame **sisestuseks**, kui mistahes $a, a' \in A$ korral

$$a \leq_A a' \text{ siis ja ainult siis, kui } h(a) \leq_B h(a').$$

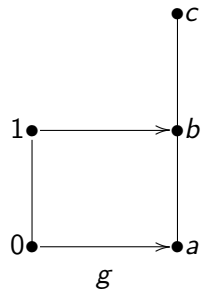
Näide. Eelmises näites vaadeldud homomorfismid $f : (\mathbb{N}, +, \leq) \rightarrow (\mathbb{N}, +, \leq)$ on sisestused, sest

$$s \leq s' \iff 2s \leq 2s'.$$

ei ole sisestus

$f(0) \leq f(1)$, aga $0 \not\leq 1$

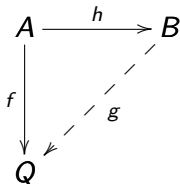
on sisestus

Iga sisestus peab olema üksühene. Tõepoolest, kui $h : (A, \leq_A) \rightarrow (B, \leq_B)$ on sisestus ja $a, a' \in A$, siis

$$\begin{aligned} h(a) = h(a') &\Rightarrow h(a) \leq_B h(a') \text{ ja } h(a') \leq_B h(a) \\ &\Rightarrow a \leq_A a' \text{ ja } a' \leq_A a \\ &\Rightarrow a = a'. \end{aligned}$$

Injektiivsusest

Harilikult mõeldakse algebralise struktuuri Q injektiivsuse all järgmist: mistahes sama tüüpi algebraliste struktuuride A ja B , iga homomorfismi $f : A \rightarrow Q$ ja iga üksühese homomorfismi $h : A \rightarrow B$ korral leidub homomorfism $g : B \rightarrow Q$ nii, et $gh = f$.

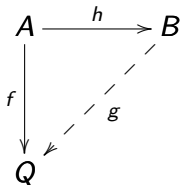
(Võrdus $gh = f$ tähendab seda, et $g(h(a)) = f(a)$ iga $a \in A$ korral.)

Osutub, et niisuguse definitsiooni korral on paljudes algebrate klassides (kategoriates) injektiivseteks algebrateks vaid üheelemendilised algebrad. Nii on see näiteks järgmistel juhtudel (Schein 1974):

1. poolrühmad,
2. inverssed poolrühmad,
3. rühmad.

Kui kasutada samasugust definitsiooni järjestatud poolrühmade korral, siis tuleb samuti välja, et injektiivsed on vaid üheelemendilised järjestatud poolrühmad.

Asi muutub huvitavamaks, kui lubame diagrammis

homomorfismide f ja g asemel midagi üldisemat.

Def. Olgu $(S, *, \leq_S)$ ja (T, \cdot, \leq_T) järjestatud poolrühmad. Kujutust $f : S \rightarrow T$ nimetame **järjestatud poolrühmade nõrgaks homomorfismiks**, kui mistahes $s, s' \in S$ korral

1. $f(s) \cdot f(s') \leq_T f(s * s')$ (submultiplikatiivsus);
2. kui $s \leq_S s'$, siis $f(s) \leq_T f(s')$ (järjestuse säilitamine).

Iga homomorfism on nõrk homomorfism. Vastupidine ei kehti.

Näide. Kujutus $f : (\mathbb{N}, +, \leq) \longrightarrow (\mathbb{N}, +, \leq)$, mis on defineeritud võrdusega

$$f(s) = 2^s$$

on nõrk homomorfism, mis ei ole homomorfism. Tõepoolest,

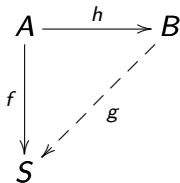
$$f(s) + f(s') = 2^s + 2^{s'} \leq 2^{s+s'} = f(s + s')$$

mistahes naturaalarvude s, s' korral, kuid

$$f(1) + f(2) = 2^1 + 2^2 = 6 \neq 8 = 2^3 = f(3) = f(1 + 2).$$

Def. Järjestatud poolrühmade **homomorfse sisestuse** all peame silmas homomorfismi, mis on samal ajal ka sisestus.

Def. Ütleme, et järjestatud poolrühm S on **nõrgalt injektiivne**, kui iga nõrga homomorfismi $f : A \rightarrow S$ ja iga homomorfse sisestuse $h : A \rightarrow B$ korral leidub nõrk homomorfism $g : B \rightarrow S$ nii, et $gh = f$.

Teoreem (Xia Zhang, VL, 2014)

Järjestatud poolrühm on nõrgalt injektiiivne siis ja ainult siis, kui ta on kvantaal.

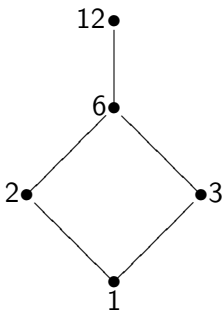
Kvantaalidest

Def. Olgu (A, \leq) järjestatud hulk ja $M \subseteq A$. Elementi $a \in A$ nimetatakse hulga M **ülemiseks tõkkeks**, kui $m \leq a$ iga $m \in M$ korral. Hulga M ülemist tõket a nimetatakse **ülemiseks rajaks**, kui iga ülemise tõe b korral $a \leq b$. (Ülemine raja on hulga M vähim ülemine tõke.)

Hulga M ülemist raja tähistatakse sümboliga $\bigvee M$. Kui $M = \{x, y\}$, siis $\bigvee \{x, y\}$ asemel kirjutatakse $x \vee y$.

Analoogiliselt defineeritakse alumised tõkked ja alumised rajad.

Näide. Vaatleme hulka $A = \{1, 2, 3, 6, 12\}$ järjestatud hulga suhte $|$ suhtes.

Hulga A alamhulgal $M = \{2, 3\}$ on kaks ülemist tõket: 6 ja 12.

Hulga M ülemine raja on $\bigvee M = 2 \vee 3 = 6$.

Hulga A mistahes elementide a ja b korral $a \vee b = \text{VÜK}(a, b)$ ja $a \wedge b = \text{SÜT}(a, b)$.

Def. Järjestatud hulka nimetatakse

1. **võreks**, kui selle igal kaheelemendilisel alamhulgal leidub ülemine ja alumine raja;
2. **täielikuks võreks**, kui selle igal alamhulgal leidub ülemine ja alumine raja.

Lõplik järjestatud hulk on täielik võre siis ja ainult siis, kui ta on võre.

Def. Kvantaal on selline järjestatud poolrühm $(S, *, \leq)$, mille korral

1. järjestatud hulk (S, \leq) on täielik võre;
2. hulga S iga alamhulga M ja iga elemendi $s \in S$ korral

$$s * (\bigvee M) = \bigvee \{s * m \mid m \in M\},$$

$$(\bigvee M) * s = \bigvee \{m * s \mid m \in M\}.$$

Näide.

1. Järjestatud poolrühm $(\mathbb{N}, +, \leq)$ ei ole kvantaal, sest alamhulgal $\mathbb{N} \subseteq \mathbb{N}$ puudub ülemine raja.

Konstrueerime selle poolrühma abil ühe kvantaali. Võtame ühe elemendi, mis ei kuulu hulka \mathbb{N} ja tähistame selle sümboliga ∞ .

Vaatleme hulka $\mathbb{N} \cup \{\infty\}$ (see koosneb naturaalarvudest ja elemendist ∞) ning laiendame naturaalarvude järjestust ja liitmist sellele hulgale. Loeme, et $\infty \leq \infty$ ja et iga $n \in \mathbb{N}$ korral

$$n \leq \infty,$$

ning et $\infty + \infty = \infty$ ja iga $n \in \mathbb{N}$ korral

$$n + \infty = \infty = \infty + n.$$

Võib veenduda, et $(\mathbb{N} \cup \{\infty\}, +, \leq)$ on kvantaal.

2. Olgu $(R, +, \cdot)$ ring. Vaatleme ringi R kõigi ideaalide hulka $Id(R)$ järjestatud hulvana sisalduvusseose suhtes. Defineerime sellel hulgal korrutamise võrdusega

$$I * J = \{a_1 \cdot b_1 + \dots + a_n \cdot b_n \mid a_1, \dots, a_n \in I, b_1, \dots, b_n \in J, n \in \mathbb{N}\}.$$

Siis $(Id(R), *, \subseteq)$ on kvantaal.

3. Olgu X mingi mittetühi hulk. Vaatleme kõigi binaarsete seoste hulka $Rel(X) = \mathcal{P}(X \times X)$ hulgal X järjestatud hulvana sisalduvusseose suhtes. Defineerime hulgal $Rel(X)$ korrutamise võrdusega

$$\rho \circ \sigma = \{(x, z) \in X \times X \mid (\exists y \in X)((x, y) \in \rho \text{ ja } (y, z) \in \sigma)\}.$$

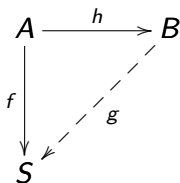
Siis $(Rel(X), \circ, \subseteq)$ on kvantaal.

Lause. Kvantaalid on nõrgalt injektiivsed.

TÕESTUS. Olgu $(S, *, \leq_S)$ kvantaal ja vaatleme diagrammi

$$\begin{array}{ccc} A & \xrightarrow{h} & B \\ \downarrow f & & \\ S & & \end{array},$$

kus (A, \circ, \leq_A) ja (B, \cdot, \leq_B) on järjestatud poolrühmad, h on homomorfne sisestus ja f on nõrk homomorfism.

Defineerime kujutuse $g : B \rightarrow S$ võrdusega

$$g(b) = \bigvee X_b, \quad \text{kus } b \in B \text{ ja}$$

$$X_b = \{f(a_1) * \dots * f(a_n) \mid h(a_1 \circ \dots \circ a_n) \leq b, a_1, \dots, a_n \in A, n \in \mathbb{N}\}.$$

Saab näidata, et g on nõrk homomorfism. Veendume, et $gh = f$.

Võrduse $gh = f$ tõestamiseks võtame suvalise elemendi $a \in A$.
Kuna h on sisestus, siis

$$\begin{aligned} X_{h(a)} &= \{f(a_1) * \dots * f(a_n) \mid h(a_1 \circ \dots \circ a_n) \leq h(a), a_1, \dots, a_n \in A, n \in \mathbb{N}\} \\ &= \{f(a_1) * \dots * f(a_n) \mid a_1 \circ \dots \circ a_n \leq a, a_1, \dots, a_n \in A, n \in \mathbb{N}\}. \end{aligned}$$

Siit näeme, et $f(a) \in X_{h(a)}$ (kui $n = 1$, $a_1 = a$). Seega

$$f(a) \leq \bigvee X_{h(a)} = g(h(a)).$$

Jäeb veel näidata, et $g(h(a)) \leq f(a)$ (siis antisümmeetria tõttu $g(h(a)) = f(a)$).

Oletame, et $x \in X_{h(a)}$, kus

$$X_{h(a)} = \{f(a_1) * \dots * f(a_n) \mid a_1 \circ \dots \circ a_n \leq a, a_1, \dots, a_n \in A, n \in \mathbb{N}\}.$$

Siis leiduvad $n \in \mathbb{N}$ ja $a_1, \dots, a_n \in A$ nii, et

$$x = f(a_1) * \dots * f(a_n) \quad \text{ja} \quad a_1 \circ \dots \circ a_n \leq a.$$

Kuna f on nõrk homomorfism, siis

$$x = f(a_1) * \dots * f(a_n) \leq f(a_1 \circ \dots \circ a_n) \leq f(a).$$

Seega $f(a)$ on hulga $X_{h(a)}$ ülemine tõke ning järelikult

$$g(h(a)) = \bigvee X_{h(a)} \leq f(a).$$

□

Def. Öeldakse, et järjestatud hulga (S, \leq) alamhulk X on **allapoole kinnine**, kui iga $s \in S$ ja $x \in X$ korral

$$s \leq x \Rightarrow s \in X.$$

Iga alamhulga $I \subseteq S$ korral on hulk $\{x \in S \mid x \leq i \text{ mingi } i \in I \text{ korral}\}$ allapoole kinnine ja me tähistame seda hulka

$$I \downarrow := \{x \in S \mid x \leq i \text{ mingi } i \in I \text{ korral}\}.$$

Samuti kasutame elemendi $a \in S$ korral tähistust

$$a \downarrow := \{a\} \downarrow = \{s \in S \mid s \leq a\}.$$

Osutub, et lähtudes suvalisest järjestatud poolrühmast saab konstrueerida ühe kvantaali.

Olgu $(S, *, \leq)$ järjestatud poolrühm ja olgu

$$\mathcal{P}(S) := \{I \subseteq S \mid I \text{ on allapoole kinnine}\}.$$

Defineerime hulgal $\mathcal{P}(S)$ tehte \cdot võrdusega

$$I \cdot J = \{x \in S \mid x \leq i * j \text{ mingite } i \in I, j \in J \text{ korral}\}.$$

Lause. *Olgu $(S, *, \leq)$ järjestatud poolrühm. Siis $(\mathcal{P}(S), \cdot, \subseteq)$ on kvantaal.*

Teoreem. Olgu $(S, *, \leq)$ järjestatud poolrühm. Siis S on nõrgalt injektiivne parajasti siis, kui S on kvantaal.

TÕESTUS. Eespool nägime, et iga kvantaal on nõrgalt injektiivne. Tõestame vastupidise väite. Eeldame, et järjestatud poolrühm S on nõrgalt injektiivne. Näitame, et ta on kvantaal. Defineerime kujutuse $h : (S, *, \leq) \rightarrow (\mathcal{P}(S), \cdot, \subseteq)$ võrdusega

$$h(s) = s\downarrow,$$

$s \in S$. Kuna mistahes $s, t \in S$ korral

$$s \leq t \iff s\downarrow \subseteq t\downarrow,$$

siis h on järjestatud hulga (S, \leq) sisestus järjestatud hulka $(\mathcal{P}(S), \subseteq)$. Ei ole raske veenduda, et

$$h(s * t) = (s * t)\downarrow = s\downarrow \cdot t\downarrow = h(s) \cdot h(t).$$

Seega h on homomorfne sisestus. On selge, et samasusteisendus $1_S : S \rightarrow S$ ($1_S(s) = s$ iga $s \in S$ korral) on nõrk homomorfism.

$$\begin{array}{ccc} S & \xrightarrow{h} & \mathcal{P}(S) \\ \downarrow 1_S & & \swarrow g \\ S & & \end{array}$$

Kuna eelduse põhjal S on nõrgalt injektiivne, siis leidub selline $g : \mathcal{P}(S) \rightarrow S$, et $gh = 1_S$ (seega S on kvantaali $\mathcal{P}(S)$ retrakt). Saab näidata, et siis ka $(S, *, \leq)$ on kvantaal. □

Viited

1. X. Zhang, V. Laan, Injective hulls for posemigroups, Proc. Est. Acad. Sci. **63** (2014), 372–378.
2. X. Zhang, V. Laan, Injective hulls for ordered algebras, Algebra Universalis, ilmumas.

Täna tähelepanu eest!

